

Ad fontes!

Юрій Клим'юк

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЖАНРОВОЇ СИСТЕМИ ЛІРИКИ ІВАНА ФРАНКА

Жанрова система лірики І.Франка формувалась упродовж усієї творчості поета і позначена закономірностями, пов'язаними з окремими аспектами поетичного висловлювання. “Від твору до твору, — пише М.Кодак, — здійснюється процес системогенези розвитку словесно-образного мислення (зображення, вираження, рефлексії) до рівня, достатнього для ідентифікації твору, і отже, типу авторської свідомості”¹. Як формується жанрова система лірики І.Франка — одне із найскладніших питань розуміння її художнього значення. Вона не гомогенна, тобто жанрово однорідна, а навпаки, — гетерогенна, тобто неоднорідна: складається з різних жанрів та жанрових груп. “Функціональні системи завжди гетерогенні”, зазначає П.Анохін, до того ж, мають “внутрішню операціональну архітектоніку”², іншими словами, вони структуровані. Тісно пов'язані між собою групи жанрів поділяються на підгрупи. Ці підгрупи стійкі для певної літературної доби, а також для творчості конкретного письменника. Річ у тім, що, як зазначає Ю.Тинянов, жанр — це досить рухлива художня система: “Він виникає з випадіння і зародків в інших системах і зникає, перетворюючись у рудименти інших систем”³.

Жанри лірики І.Франка переважно мають чітко виражені художні ознаки, досить часто вони визначаються самим автором (“Гімн”, “Веснянки”, “Осінні думи”, “Вольні сонети”, “Буркутські станси”, “Майові елегії” та ін.), тому ідентифікуються та піддаються групуванню. Вивчення жанрової системогенези лірики І.Франка має за мету з'ясувати основні закономірності поетичного мислення письменника.

Естетичні домінанти лірики І.Франка відіграють вирішальну роль у формуванні жанрової системи. Треба зазначити, що за своєю стильовою суттю лірика поета поліфонічна. Головними у ній є чотири стильові напрями: романтизм, неоромантизм, реалізм і натуралізм, а також наявні експресіонізм та імпресіонізм. І.Франко дарує своєму читачеві незабутні враження від мінливості природи і настрою смутку, веселощів, тонкого відчуття гармонії душі і світу.

Появу романтизму в німецькій літературі В.Шерер пояснює загальноєвропейською ситуацією, коли народи перебували під гнітом Наполеона. Він пише: “Здавалося, дух Гердера звільнив тінь Вінкельмана, і тенденції літературної революції, які в сімдесятих роках повстали проти просвітництва, стали називатися тепер романтикою”⁴. Великого значення у цей час набуває давньонімецька і народна поезія. Перед лірикою відкриваються нові можливості, а це “багатство

¹ Кодак М. Літературна процесологія: Система галузі науки // Слово і Час. — 2002. — №8. — С. 30.

² Анохін П.К. Избранные труды: Философские аспекты функциональной системы. — М., 1978. — С. 86.

³ Тинянов Ю. Проблема стихотворного языка. Статьи. — М., 1965. — С. 257.

⁴ Шерер В. История немецкой литературы / Перевод с немецкого под редакцией А.Н.Пыпина. Часть вторая. — С.-Петербург, 1893. — С. 204.

індивідуальностей і стилів, сюжетів і форм, глибина і сила впливу — від полум'яної промови, що хвилює маси, до найніжніших звуків самотньої скарги, зачувши яку, тремтять співчутливі душі”⁵. З цим “не може зрівнятися жодна доба”, а творчість Гете і його послідовників — то найвище досягнення лірики⁶.

Вирішальну роль в утвердженні лірики у новій українській літературі відіграли давня українська література і фольклор. Особливістю давньоукраїнської літератури була орієнтація на переклади Святого Письма та іншу християнську літературу Візантії і Західної Європи. Але, рухаючись у єдиному руслі світового поступу, вона зазнавала морально-філософських та естетичних впливів, зокрема класицизму, Ренесансу, бароко та ін. Естетична система, що склалася в середні віки, була відображенням світогляду українського народу, зафіксувавшись, насамперед, у мові та емоційно-логічних константах поетичного мислення. Давня українська література була синтезом естетичних ідей середньовіччя й античності, а також підсвідомого засвоєння здобутків фольклорної стихії.

Процеси зростання національної свідомості, демократичного розвитку українського суспільства породили секуляризацію української літератури і посилення її інтересу до просвітницької ідеології та естетичної системи романтизму, виявом чого в українській літературі стали: етнографічний напрям, сентименталізм, романтизм, народницький, громадівський, загалом просвітянський рухи.

З утвердженням романтизму у новій українській літературі лірика стає повноправним учасником літературного процесу. Починаючи від першого лірика нової української літератури Маркіяна Шашкевича, поетів-романтиків (Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Костомарова, О.Афанасьєва-Чужбинського, В.Забіли, М.Петренка та ін.), Т.Шевченка, Ю.Федьковича аж до пізніх романтиків В.Александрова, С.Воробкевича, П.Куліша, Я.Щоголева та ін., суб'єктивізм, фольклоризм, загострення стосунків між особистістю та світом стають провідними ознаками поетичного мистецтва.

На 70-і роки XIX ст. припадає початок формування жанрової системи лірики І.Франка, в якій домінують історичні теми. Під знаком історичного романтизму складається жанрове мислення лірика, яким характеризуються поезії збірки “Баляди і розкази” (1876). І.Басс вважає появу цієї збірки “першим кроком на шляху від романтизму до реалізму”⁷, проте природа жанрів зберігає всі ознаки романтичної системи й може трактуватися швидше як ще один крок у розвитку романтичної поетики. Виразний оповідний інгредієнт визначає фольклорно-баладну природу цих жанрів, типову для романтичного мислення. У радянські часи на романтичні уподобання письменника майже не зверталось уваги і його творчість визначалася передусім у руслі реалізму.

У ранній творчості І.Франка, природно, відбилися “шкільні” впливи, освітній досвід літературного осмислення дійсності. На поетичних жанрах позначилися переважно рефлексії барокових гатунків, певної “учительності”, дидактичності й нормативності. Поетична думка відобразила ранню фазу еволюції таланту майбутнього митця.

Поетичні твори, позначені впливом романтизму, складають значну частину доробку І.Франка. В.Микитюк пише, що “Франко ж завжди (спочатку інтуїтивно, без достатньої аргументації) знав про ще нереалізований потенціал романтизму

⁵ Там само. — С. 229.

⁶ Там само.

⁷ Басс И. Иван Франко. Биография. — М., 1957. — С. 62.

українського, що внаслідок історико-політичних обставин засвоїв від європейського не тільки здатність до змалювання світу фантастики, народного побуту, ідеалізацію минулого, але й сильну закоріненість у національні, політичні та соціальні проблеми”⁸. До романтичної лірики І.Франка входять групи фольклорних жанрів: вірш-пісня — “Зелений явір, зелений явір...”, “Червона калино, чого в лузі гнешся?” та ін., веснянка — “Дивувалась зима”, “Гріє сонечко” та ін., романс — “Ой ти, дівчино, з горіха зерня”, “Якби знав я чари...” та ін., думка — “Думка” (“Розпустила над водою верба довгі віти”), диптих “Думка” (“Ой погляну я на поле...”), вірш-дума — диптих “Журавлі” (“Понад степи і поле, гори й доли...”), “Післанці півночі в далекім юзі...”), “Непроглядною юрбою...” та ін., а також групи віршів-тропів: вірш-алегорія — “Каменярі”, “Христос і хрест” та ін., медитативних жанрів — вірш-роздум — “Рефлексія”, “Серцем молився Мойсей...” та ін., станси — “Кожда кичера в млі...”, “Дівчино, моя ти рибчино...” та ін., елегія — “Весно, ти мучиш мене! Розсипаєшся сонця промінням...” , “Бачив рисунок я десь і забув уже, де його бачив...” та ін.

Романтизм, пройшовши еволюційні стадії свого розвитку, поєднався з реалізмом, але не зник. На продуктивність романтизму в українській літературі у другій половині XIX ст. та на його “змикання з неоромантизмом” наприкінці XIX — початку XX ст. звертав увагу М.Яценко⁹. Отже, неоромантизм типологічно пов’язаний з романтизмом і відрізняється лише невеликою перевагою метафоричного осмислення ліричної ситуації над об’єктивністю її сприйняття. У центрі неоромантичних творів перебуває сильна особистість, яка вступає в конфлікт з негативними обставинами, вірить, що зможе їх перемогти, а отже — досягнути основної мети свого життя — щастя. “Настанова українських неоромантиків на переборення пасивності і духовної деградації в масах, на динамізм і суспільну активність особистості, яка перебуває в центрі універсуму, подолання романтичної відчуженості від світу, пошуки ідеалу, розсіяного в самій дійсності, органічно були зв’язані як з ідеями національного визволення, так і з взаємодією з реалізмом, з запереченням натуралістичних і декадентсько-модерністських концепцій життя і людини”¹⁰. Неоромантизм в українській поезії виявив себе у високоінтелектуальних творах з динамічним, часто екзотичним (казковим) сюжетом, для яких властивий посилений суб’єктивізм, психологізм, схильність до символізації подій та образів.

Неоромантична лірика І.Франка — це споріднений стильовий масив. Їй властива боротьба ідей, тенденція до фантастичності, що приховує в собі можливість набуття творами символічного значення (медитації—триптих “У сні мені явилися дві богині...”, “І говорила перша: “Я любов...”, “І говорила друга: “Я ненависть...”, вірш-троп “У долині село лежить”, цикл “Майові елегії” та ін).

Реалістичне мислення в українській літературі, пройшовши через ідейне загартування в просвітительському реалізмі та випробування романтизмом, утверджується у двох своїх іпостасях: поезії (починаючи з реалістичних творів Т.Шевченка) і прозі, визначальним для якої стали “Народні оповідання” Марка Вовчка. Зростання в ньому пізнавально-аналітичного принципу привело до романізації художньої оповіді, а отже — до переваги в літературі великих жанрових форм: повісті і власне роману. Уже в другій половині XIX ст. вони стають визначальними для української літератури (І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний та

⁸ *Микитюк В.* Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог // Франкознавчі студії. — Вип. перший. — Л., 2000. — С. 14.

⁹ *Історія української літератури XIX століття: У 3-х кн. — Кн. I. Перші десятиріччя XIX ст. / За ред. М.Т.Яценка. — К., 1995. — С. 271-272.*

¹⁰ *Там само.* — С. 272.

ін.). Аксіологічне значення художньої творчості, прагнення письменників відображати життя “у формах самого життя” викликає зміну в системі жанрів. Насамперед відбувається розширення зображувальних можливостей жанрів, засвоєних українською літературою в попередні епохи, а також опанування нею нових жанрових форм.

Таким чином, розвиток реалізму в українській літературі породжує типологічно обумовлену зміну її жанрового складу. Але якщо у багатьох українських письменників цей процес міг мати ще не усвідомлений, стихійний характер, то у творчості І.Франка він набуває цілеспрямованої дії. Саме завдяки цьому його поезія стає якісно новим явищем в українському художньому мисленні. У І.Франка цей процес різномірний, але найчастіше поет зосереджується на задумах “реальних” (реалістичних) і виявляє хист аналітика, дослідника, часом навіть своєрідного експериментатора, що позначилося на його ліричних жанрах. Більшість дослідників звертають увагу на натуралізм у творчості І.Франка. Скажімо, Д.Чижевський представляє естетичну позицію письменника, як намагання у частковому побачити загальне і вічне¹¹. Проте цей принцип не охоплює всієї реалістичної спадщини письменника. У його ліриці значно потужнішим виступає реалізм іншого ґатунку, той, що, як пише Л.Гаєвська, поєднався з романтизмом¹². Саме в реалізмі відбувається еволюція художньої свідомості, що з абстрактно-загальної перетворюється на історично зумовлену. Натуралізм виступає противагою романтизму. Конкретизуючи поетичне мислення, позбавляючи його одухотворення, польоту фантазії, емоційної наснаги твору, він впливає на читача не менш вагомими засобами – логікою фактів, шляхом доведення, викриття, вбивчою правдою життя. Фактографізм – це основний художньо-зображувальний принцип натуралізму.

Д.Наливайко вважає, що в XIX ст. реалізм і романтизм не протистояли один одному і “реалізм не тільки змінив романтизм, але й розвивався з ним синхронно”, “взаємодіяв з ним”¹³. Реалізм, що поєднується з романтизмом, складає основну частину лірики І.Франка. У свою чергу, натуралізм, що виник у другій половині XIX ст., не суперечив принципам реалізму і тому в період його розквіту не мислився у відриві від нього. Та й нині, зазначає Д.Наливайко, “спостерігається повернення до попереднього погляду на натуралізм як напрям, генетично і типологічно пов’язаний з реалізмом”¹⁴. Ця єдність, на думку вченого, виникає на “міметичній основі естетики обох напрямів”¹⁵.

Важко переоцінити вклад І.Франка у розвиток теоретичних засад реалізму, який він називав не інакше як “науковий”. Реалістичну лірику І.Франка складають традиційні жанри – прикладні та власне традиційні. Прикладні жанри, тобто ті, що виникають з певної суспільної потреби і мають конкретно визначеного чи умовного адресата – суб’єкта (об’єкт), до якого спрямоване поетичне висловлювання, представлені групами жанрів: референсних (послання – “Товаришам із тюрми”, “Данилові Млаці” та ін., присвята – “Моєму читачеві”, “Ляхам”, “Зоні Юзичинській” та ін., епістола – “Лист до Стефанії”, “Лист із

¹¹ Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. – К., 1999. – С. 41.

¹² Гаєвська Л.О. Іван Франко. Романтизм, натуралізм, реалізм? // Проблеми історії та теорії реалізму української літератури кінця XIX – початку XX ст. – К., 1991. – С. 139.

¹³ Наливайко Д.С. Стиль напряму й індивідуальні стилі в реалістичній літературі XIX ст. // Індивідуальні стилі українських письменників XIX – початку XX ст. – К., 1987. – С. 6-7.

¹⁴ Там само. – С. 110.

¹⁵ Там само.

Бразилії”), некрологічних (епітафія — “Амврозію Яновському”, прощальне слово — “На смерть молодого поета”, “На смерть М.Павлика. Дня 26 січня 1915 р.” та ін., поминальник — “В ХХІІІ-ті роковини смерті Тараса Шевченка”, “В двадцять п’яти роковини смерті Тараса Г[ригоровича] Шевченка”), а також жанрами вірша-заклику — “Не журись, що на світ осінь сумрачна йде!..”, “У непам’ять”, “Розвивайся ти, високий дубе...” та ін., повчання — “Коли обід хтось славний зготував...”, “Сам лицемірствує з собою...” та ін. Власне традиційні жанри — це гімн (“Гімн”, “Не пора, не пора, не пора...”) і сонет (“Сонети — се раби. У форми пута...”, “Ні, наш тюремний домовий порядок...” та ін.).

Жанри лірики І.Франка принципово відрізняються один від одного за типом сюжету та з погляду часопросторової образності. У романтичних і неоромантичних творах маємо справу з позаісторичним сюжетом і хронотопом. Світ ідей, що виникає внаслідок ідеалізованого підходу до предмета зображення, хоч спрямований у поетову сучасність, втрачає часові і просторові орієнтири і співвідносний з вічністю. У творах реалістичних і натуралістичних маємо справу з історичним сюжетом і хронотопом, раціоналізм, що відображає конкретику буття, надає світові ідей часово-просторової визначеності.

Цілком можна погодитися з Л.Скупейком, який поряд з історизмом та “науково-аналітичним підходом” до зображення дійсності виділяє в реалізмі І.Франка ще й “проблему ідеологічного змісту художньої творчості”, під якою розуміє пошук нових естетичних ідеалів епохи¹⁶. Саме завдяки цьому, на думку Л.Скупейка, письменник намагається формувати нову колективну свідомість читачів.

Для лірики І.Франка властива пророцька визначеність, що пов’язана з типом світоглядно-християнської літератури, в якій письменник ототожнюється з пророком — виразником волі вищої сили, знавцем і провісником незаперечних істин, які здатні долати зло, утверджувати справедливість, вести читачів єдино правильним шляхом у майбутнє. В одній із своїх перших літературознавчих праць І.Франко зазначає: “Поезія єсть винайдення іскри божества в дійствительності”¹⁷. Завдяки цьому філософсько-моральному імперативу письменник здатний бути творцем нової духовності цілого народу.

Кожен стиль обумовлює залучення нових словесно-образних засобів, а орієнтація на певні естетичні принципи впорядковує їхнє вживання. Виникає єдність стилю, яка пропонує один із можливих підходів до естетичного бачення світу і художньої творчості.

Однак, стильова поліфонія лірики І.Франка лише дотично впливає на формування жанрової системи. Адже кожна стильова система оперує певними жанрами, що найбільше відповідають художній моделі життя даної епохи. А проте, не лише кожен жанр може вписуватися в певні епохи, а й стилі і то навіть протилежні за своїм художнім змістом, наприклад, сонет, що з’явився в українській літературі в добу утвердження в ній романтизму, згодом став надбанням реалізму та натуралізму, як це маємо у творчості І.Франка (цикл “Тюремні сонети”).

Отож головним у розвитку української літератури другої половини ХІХ — початку ХХ століття виступає не її стильова поліфонія, а процес зростання в ній психологізму. “На перший план виходить не фактографічна описовість, а щире, непідроблене психологічне переживання. Акцент переміщується з соціального аналізу суспільства в особі його представників на аналіз духовного

¹⁶ Скупейко Л.І. Проблема реалізму в естетиці І.Франка // Іван Франко і світова культура. Матеріали Міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.). — Кн. 1. — К., 1990. — С. 222.

¹⁷ Франко І. Збір. тв.: У 50 т. — К., 1980. — Т. 26. — С. 399.

світу індивіда у його ставленні до суспільства, внаслідок чого маємо не конкретно-історичне і предметно-аналітичне зображення, а глибокий аналіз психологічного стану персонажів”¹⁸. Щодо творчості І.Франка проблему цю слід розглядати у двох аспектах: перший пов’язаний із літературознавчими дослідженнями самого письменника і другий – з власне його лірикою.

Сформована у працях І.Франка концепція психологізму в літературі (“Слово про критику”, 1896; “Із секретів поетичної творчості”, 1898; “З остатніх десятиліть ХІХ віку”, 1901; “Старе й нове в сучасній українській літературі”, 1904) не тільки визначає основну тенденцію її розвитку (інтерес не до події, а до внутрішнього стану людини), а й піднімає українське літературознавство на новий якісний рівень, дозволяє перейти від позитивістського розуміння художньої творчості до аналізу внутрішніх рухів її розвитку.

Якщо говорити про лірику І.Франка, то в ній великого значення набуває індивідуальність автора, що може трансформуватися в образ ліричного героя. Ліриці І.Франка властива психологічна умотивованість подій і вчинків героїв, думок, переживань автора (ліричного героя). З метою сильнішого впливу на читача у ній більша увага звертається на настроєвість, емоційність, інтонацію. Ці психологічні прийоми спрямовані на те, щоб викликати у читачів стеничні почуття, тобто такі, які активізують життєдіяльність, піднімають силу духу (гімни, вірші-заклики та ін.).

З психологізмом пов’язані визначальні для лірики І.Франка поетичні принципи. Насамперед це сугестія, що виступає головною у формуванні духовного світу індивіда, зорієнтованого на ідеали, інтереси, потреби поневоленого українського народу.

Психологічну визначеність доповнює асоціативність творів І.Франка. С.Барабаш пов’язує її із “авторською індивідуальністю”, підвищеним суб’єктивним фактором. “Ліричне почуття, – за її словами, – живить персеверативність поетичного фонду асоціацій”¹⁹. Універсальність Франкових знань сприяє виникненню у читача асоціативного сприйняття традиційних сюжетів та образів, певних, створених заради цього, ситуацій. Асоціації активізують уяву читача, розширюючи змістову палітру, а отже – і жанрові можливості ліричного твору.

Лірика І.Франка вирізняється своїм поглибленим інтелектуалізмом. На цю її ознаку ще у 1913 році звернув увагу С.Смаль-Стоцький. Акцентуючи на емоційності поезії І.Франка, який збагатив нашу літературу “найщирішими, найгарнішими перлами свого чуття”, учений твердить, що домінує в ній розум: “Франко сильний розумом, що аналізує кожне чуте і дає філософічні синтези”²⁰. Лірика І.Франка – це новий якісний крок української поезії. Перевага рацію над сенсильним осягненням світу йде не лише від особливостей таланту поета, а й від його широких і глибоких знань, що не могло не відбитися на жанровому складі його лірики (медитація, повчання та ін.).

Лірика І.Франка – це відображення високого культурного рівня, а також наукових пошуків, що знайшло вираження передусім у рецептивній поетиці його віршів. Е.Соловей, звертаючи увагу на розмах рецептивних зв’язків творчості І.Франка, зазначає, що у нього “явище української літератури осмислюється в

¹⁸ *Калениченко Н.А.* Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. Напрями, течії. – К., 1983. – С. 115.

¹⁹ *Барабаш С.Т.* До проблеми фольклоризму І.Франка // Українське літературознавство. Респ. міжвід. наук. зб. – Вип. 54. Іван Франко: Статті та матеріали. – Л., 1990. – С. 25.

²⁰ *Смаль-Стоцький С.* Характеристика літературної діяльності Івана Франка. Ювілейний виклад. – Л., 1913. – С. 18.

такій послідовності дедалі ширших контекстів: східнослов'янському, всеслов'янському, європейському, а вже цей останній неодмінно передбачає і ширші взаємозв'язки, зокрема в системі Захід—Схід²¹. Навіть лірика І.Франка виходить за межі сусідських взаємин із польською, німецькою, російською літературами, поширюючи поетичні контакти на інші європейські літератури, а також просувається на Схід і сягає давньоєгипетської, перської, індійської літератур. Якщо говорити про глибинні рецептивні джерела творчості І.Франка, то на перший план виходить український фольклор, давньохристиянська й антична літератури.

Кінець XVIII — початок XIX століття для українського народу стали епохою великого культурного перелому, внаслідок якої, зокрема, виникла нова українська література. Відрізняючись від літератури попередніх епох за змістом, вона успадкувала її естетичні досягнення, насамперед жанровий склад, як один з універсальних засобів художнього відтворення світу. Саме прикладні жанри швидко стали надбанням нової української літератури і з'явилися у творчості І.Котляревського, поетів-романтиків, Т.Шевченка, П.Куліша, Ю.Федьковича, М.Старицького (послання, присвята, епітафія, прощальне слово та ін.). Пізніше вони були розвинуті й у ліриці І.Франка. В основі кожного з цих прикладних жанрів лежить певний вид пафосу: возвеличення, викриття, повчання. Як один із головних способів узагальнення, такий пафос знаходить своє вираження в якомусь ліричному сюжеті — мандрівному або ж скомпонованому автором.

Трансформація не лише традиційних образів і мандрівних сюжетів, а й жанрів, зумовлена у національних літературах потребами історичного розвитку, що визначаються як внутрішніми потенціями, так і зовнішніми естетичними впливами. Однак, головна роль у цьому процесі належить митцю, бо саме від нього залежить рівень інтелектуального осягнення назрілих завдань історичної доби, завдань, що потребують вирішення.

Лірика І.Франка пов'язана з образним християнським континуумом, що з часу свого виникнення набув неперервної форми існування — насамперед біблійної. Література засвоює біблійні образи, і вони стають складовими її образно-виражальних засобів. З їхньою допомогою передаються певні загальнозрозумілі поняття і думки. П.Филипович звертає увагу на важливість вивчення літературних запозичень для розуміння як самих творів, так і місця письменника в літературному процесі²². Образи-рецепції з Біблії в ліриці І.Франка складають дві групи: старозавітні і новозавітні. Поет звертається до загальнодоступних, тобто добре знаних широкому загалові біблійних образів (Мойсея, Ісуса Христа, Діви Марії, тернового вінця та ін.). В окремих випадках лише згадка котрогось із цих образів створює смислову ситуацію, яка залежно від контексту формує думку реципієнта. Однак така екзотеричність образів не свідчить про спрощене трактування суспільно важливих морально-особистісних тем, а, навпаки, виступає засобом інтелектуалізації поетичної мови, оскільки ці образи свідчать про знання біблійного тексту, виступають спробами його тлумачення.

На думку І.Бернштейна, “саме звернення до вічних досягнень людського генія пов'язане з глибинними законами сприйняття традиції — і з її збереженням, і з їхньою постійною актуалізацією і переосмисленням”²³. Рецепції

²¹ Соловей Е.С. Загальнолюдські цінності в системі теоретичних поглядів Івана Франка // Слово і Час. — 1990. — №8. — С. 39.

²² Филипович П.П. Шляхи Франкової поезії // Филипович П.П. Літературно-критичні статті. — К., 1991. — С. 64.

²³ Бернштейн И. Новая жизнь вековых образов // Вопросы литературы. — 1985. — №7. — С. 89.

давньохристиянських творів виконують у віршах І.Франка трансфертну функцію, тобто виступають зручними формами передачі висловлюваних у них думок. Вони відтворюють стан душі поета, його інтелектуальні пошуки, інтерес до моральних і політичних проблем, що потребують розв'язання. Його вірші, увібравши в себе мудрість століть, набувають глобального значення, піднімаються до висот людського духу (вірші-повчання та ін.).

Рецепції з українського фольклору в ліриці І.Франка — складова її поетики. Вони трапляються як на рівні жанрової макроструктури (вірш-пісня, веснянка, думка, вірш-дума), так і на мікрорівні — образів-персонажів (персоніфікованих образів сонця, весни, смерті, а також велетня та ін.), тропів (постійних епітетів, порівнянь) та інших художніх засобів. І.Франко відходить від наслідувально-пізнавального розуміння фольклору. Зливаючись з іншими поетичними прийомами, фольклорні засоби включаються, таким чином, у процес художнього моделювання дійсності. В поезії І.Франка повністю долається властивий тодішній українській літературі принцип етнографізму. З огляду на все вищезгадане, слід говорити про неофольклоризм як у ліриці, так і в усій художній творчості І.Франка.

Звернення І.Франка в ліричних творах до давньогрецьких міфів відповідало його загальній концепції ставлення до давньої спадщини, яка несла в собі великий емоційний заряд та узагальнену мудрість віків.

Проблема античності в науковому та художньому доробку І.Франка залишається ще недостатньо дослідженою. Низка праць, присвячених цій темі, має оглядовий характер. Скажімо, І.Лісовий так визначає закономірності творчих підходів поета до давньогрецької та давньоримської літератур: “Особливе місце займає антична культура у творчості І.Франка, який проявив себе як талановитий перекладач поезії і драматургії стародавньої Еллади і Риму, як вдумливий її дослідник і як пристрасний популяризатор її прогресивних ідей та образів”²⁴. А Т.Кузик, досліджуючи цю тему, пише: “Франко сприймав і відображав міфічні постаті у відповідності з уявленням і вимогами свого часу, тісно пов'язував їх з гострими проблемами сучасності”²⁵. Для І.Франка образи з античних міфів (Зевса, Ікара, амурів та ін.) були своєрідними кодами поетичної мови, що несли в собі багатий зміст минулих епох і під впливом різних стилєвих течій могли набувати нових смислових ознак.

Засобом вираження ліричності у віршах І.Франка виступає рецептивна поетика. Саме завдяки ліричності відбувається одухотворення світу, тобто повернення його до своєї первісної суті.

Жанрова система лірики І.Франка має досить складну конфігурацію. Вона об'єднує у собі групи фольклорних жанрів (літературна пісня, веснянка, романс, думка, вірш-дума), традиційні жанри, до яких входять прикладні жанри, що мають конкретного адресата — референсні (послання, присвята, віршова епістола), некрологічні (епітафія, прощальне слово, поминальник), а також прикладні жанри, що мають умовного адресата (вірш-заклик, повчання), вірші-тропи (вірш-алегорія), медитативні жанри (вірш-медитація, станси, елегія), власне традиційні жанри (гімн, сонет). Єдність між цими генологічними групами тримається насамперед на змістових зв'язках: однакові теми можуть бути виражені різними жанрами. Скажімо, патріотична тема знаходить вираження в гімні (“Гімн”), присвяті (“Анні П.”, “Корженкові”), сонеті (“Росіє, краю туги та терпіння...”, “Тюрмо

²⁴ Лісовий І.А. Іван Франко і антична культурна спадщина // Іван Франко і світова культура: Матеріали Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.): У 3 кн. — Кн. 1. — К., 1990. — С. 174.

²⁵ Кузик Т.С. Античні образи у поезії Івана Франка // Українське літературознавство. Респ. міжвід. наук. зб. — Вип. 48. Іван Франко: Статті і матеріали. — Л., 1987. — С. 71.

народів, обручем сталеним...”) і т. д. Жанри об’єднуються в межах певного стилю: романтизму (літературна пісня, літературна веснянка, романс, думка, вірш-дума, вірш-алегорія, вірш-медитація, станси), неоромантизму (вірш-символ, елегія), реалізму (послання, присвята, віршова епістола, епітафія, прощальне слово, поминальник, вірш-заклик, повчання, гімн, реалістичний сонет), натуралізму (натуралістичний сонет).

У цих жанрах відповідно наявні два типи сюжету і хронотопу – романтичний і реалістичний. Інтерес І.Франка до внутрішнього стану ліричного героя зумовлює наскрізну психологізацію його лірики, часте звертання до прийомів сугестії та асоціативності поетичного мислення, появу таких жанрів, як романс і медитація. Концептуальність творчої манери поета спонукає його звертатися до жанрів риторично виразних, заклично-спонукальної дії (гімн, вірш-заклик, повчання). Поєднаність в особі І.Франка великого таланту і високої культури зумовлює злиття в його творах глибокої емоційності та інтелектуальності, що своєю чергою веде до широкого використання арсеналу рецептивної поетики. Свідченням цього є поява таких жанрів, як повчання, медитація, елегія. Рецептивність поетики лірики І.Франка не зводиться лише до використання образів тих же античних міфів, а й до інтерпретації сюжетів, скажімо, про богинь долі – мойр (прощальне слово – “На смерть Володимира Навроцького, автора “Пропінації”, “Народних шкіл”, “Подвійної крейди” і др.”), сонет – триптих “У сні мені явилися дві богині...”, “І говорила перша: “Я любов...”, “І говорила друга: “Я ненависть...”, медитація – “Три долі” та ін.), а також застосування елегійного дистиха у повчаннях циклу “Стріли” і “Майових елегіях”.

Системно-типологічне дослідження персональної генології передбачає наявність відповідно розвинутого об’єкта. Такого роду об’єкт літературознавству дає літературна класика. Саме в ній спостерігаються явища літературної еволюції, тобто “боротьби і зміни” в мисленні, внаслідок яких постають показові історико-типологічні явища “помітності” жанрів.

Так, для доби класицизму показовим було становлення й домінування жанру оди. В реалістичному мистецтві на авансцену літературного процесу вийшов і невдовзі посів позиції лідера роман. Література відчула це не тільки прямо, а й опосередковано: вона романізувалася; ближчі, – тобто епічно-повістувальний, – і віддаленіші роди – драма, лірика – спізнали ефект присутності роману в системі жанрів реалістичної літератури, на що вони відреагували модифікаціями власних родових форм.

Такі перебудови в жанрових системах поряд із виходом певного жанру на позиції домінантного явища, засвідчують закономірність, що літературна творчість еволюціонує системно, тобто змінюється в усіх родових проявах.

Отже, евристичний сенс має дослідження системи жанрів і динаміки зміни функціональних співвідношень між ними не лише у визначальних для того чи іншого літературно-історичного періоду (напрямку) формах, а й у родових утвореннях суміжного порядку.

Літературна творчість І.Франка характеризується дивовижною здатністю всеохопності, інтеграції й диференціації завдань, які стояли перед тогочасною українською літературою. Як митець, він усвідомлював, що потрібно продовжувати й розвивати традиції попередників, розрізняв особливості романтичного і реалістичного мислення, а також розумів творчо-психологічні ознаки, які мали свою актуальність у сучасності.

---

²⁶ Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С. 281.

Жанрова система лірики І.Франка, як бачимо, спиралася на традиції української поезії; вона мала, за словами Ю.Тинянова, “опорні пункти в попередніх системах”²⁶, тобто брала з них лише те, що дозволяло їй успішно розвиватися далі.

І.Франко зумів пристосувати жанри, наявні в українській літературі в минулі епохи, до нових естетичних умов їх існування. Йому довелося “реанімувати” окремі жанри, змінити прозовий статус на поетичний (повчання), упорядкувати жанрові ознаки, надавати їм сталості, доводити до канонічної форми (сонет), і, головне, загалом змінювати і розширювати зображувальні можливості жанру, що дає підстави говорити про принцип еволюції жанрів.

Таким чином, у ліриці І.Франка склалася жанрова система, типова для межі століть, що була перехідним періодом між мистецькими епохами, еkleктична щодо поетичного мислення письменника, але закономірна щодо своєї єдності. Вона відображає процес подолання естетичних принципів, які втрачають свою актуальність, і формування нових, що визначають обличчя майбутньої епохи.

Юрій Пелешенко

ЛІТЕРАТУРА “ОЖИДОВІЛИХ” У ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У другій половині XV ст. в Україні та Білорусі поширюється раціоналістичний релігійний рух, відомий із московсько-новгородських джерел як єресь “ожидовілих”. Історія його виникнення та ідеологічна основа на сьогодні остаточно не з’ясовані, незважаючи на досить значну увагу до цієї теми з боку науковців. Основні відомості про “ожидовілих” містяться насамперед у творах їхніх ідейних супротивників: “Просвѣтителі” Йосифа Волоцького (Саніна) — ігумена волоколамського монастиря, посланнях новгородського архієпископа Геннадія, деяких російських літописах. При цьому діяльність “секти” в зазначених джерелах висвітлюється аж надто тенденційно й фактично лише на терені Росії — в Новгороді, Пскові, Москві.

Згідно з московсько-новгородськими джерелами, члени цієї течії нібито не визнавали вчення про Св.Трійцю, заперечували божественність Ісуса Христа, духовну ієрархію та чернецтво, не дотримувалися християнських обрядів і звичаїв, зокрема посту, не шанували ікон і хреста. Їх звинувачували також у запереченні таїнства причастя, а деяких у невірі в безсмертя людської душі. “Ожидовілі” тримали закон Мойсеїв і святкували суботу.

Майже всі відомі на сьогодні тексти засвідчують, що центром, а можливо, й колискою єресі “ожидовілих” був Київ, звідки її приніс на північ єврей чи караїм Схарія, який прибув до Новгорода з почтом князя Михайла Олельковича. Йосиф Волоцький у своєму “Просвѣтителі”, зокрема, зазначає: “Князь Михаил в лѣто 6979 [1470] прииде в Великий Новгород ... , и с ним прииде в Великий Новгород жидовин Схария... Потом же приидоша из Литвы инии жидове, им же имена Осиф Шмойло Скаравей Мосей Хануш”¹.

¹ [Иосиф Волоцкий. Просвѣтитель]. Сказание о новоявившейся ереси новгородских еретиков Алексея протопопа и Дениса попа и Феодора Курицина и иных, иже тако мудруствующих // Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI вв. – М.; Л., 1955. – С.469.